

John Cunningham – en skotte i Finnmark 1619–1651

Rune Blix Hagen

*Den skotskættede lensmannen John Cunningham
satt på sin post i Finnmark under noen av de verste hekseprosessene i
denne nordøstlige delen av den danskdominerte fyrstestaten på 1600-tallet.
Hvilken betydning hadde han for forfølgelsen?*

Som det framgår av anklager og framprovoserte tilståelser rettet samiske trollmenn og norske trollkvinner gjennom hele 1600-tallet sin skademagi mot lokale øvrighetspersoner. Med sine farlige forbannelser gikk de til angrep på lensherrer, fogder, prester og sorenskrivere. Heksejakten i Finnmark kan et stykke på vei tolkes som en demonisering av både et kvinneopprør og av protest blant samene. Hvis vi ønsker å se hekseforfølgelsen i relasjon til forestillingen om et hemmelig kvinneverk som truet den herskende orden og det mannlige patriarkat, representert gjennom en lokal lensherre, er rettskildene fra 1600-tallets Finnmark full av slike tolkningsmotiver.

De mange trolldomsangrepene kvinnene rettet mot framtrede representanter for styringsverk og handelsvirksomhet var i realiteten et angrep på hele den guddommelige samfunnsordningen, slik verdensordningen ble oppfattet under

det vi gjerne betegner som ortodoksiens tidsalder. I følge både sentral og lokal øvrighet var norske kvinner og samiske menn gjennom sin trolldomsvirksomhet bærere av uorden. Trolldomsbeskyldninger kunne altså bli anvendt til å bryte ned både protest, kvinnettverk og solidaritetsbånd blant allmuen. Dermed kan vi se et sterkt ordningspolitisk motiv i mengden av motivkompleks som ligger bak forfølgelsene i nord.

Øvrighetsstyrt kampanje

Heksebrenningen i Finnmark tok til i 1601 da to personer ble funnet skyldig i å ha kastet dødelig forbannelse over selve lensinnehaveren i Vardø. Denne første heksebrenningen i fiskeværet kom til å sette standarden for den videre utviklingen. Et sentralt trekk ved forfølgelsen av trollfolk i Finnmark er

forestillingen om en indre, undergravende satanistisk sekt rettet mot den lokale øvrighet. Konkret manifesterer fiendebildet seg i at hver gang det ble innsatt en ny lensherre eller amtmann i Finnmark i perioden 1608 til 1660-åra, så kan vi konstatere en eskalering av trolldomsforfølgelse.

Danske Claus Gagge fikk Finnmark i len i 1608. Året etter mottok han en instruks fra høyeste hold i Danmark om å forfølge utøvelsen av samiske trolldomskunst uten nåde. Instruksene til Gagge resulterte blant annet i et stort heksebål i fiskeværet Kjelvik på Magerøya i 1610 da fem mennesker, fire samiske menn og ei norsk kvinne, ble brent på Kjelsen-skjæret like utenfor tettbebyggelsen. I 1619 var den neste lensherren på plass, nemlig John Cunningham, som vi skal høre mer om nedenfor. På begynnelsen av 1621 får vi en massehenrettelse av minst ti kvinner fra kystbygdene i Nord-Varanger. Fra 1652 er neste lensherre på plass i Vardø. Den relativt unge Jørgen

Friis kom fra makteliten i Danmark og ble formelt ansvarlig for flere bølger av trolldomsforfølgelse gjennom 1650-åra.

Innføringen av det kongelige eneveldet førte til at Christoffer Orning, som kom til Vardø våren 1662, kunne titulere seg som den første amtmann i Finnmark. Orning har i ettertid med god grunn blitt omtalt som «trollkvinnebrenneren». I løpet av noen få høst- og vintermånedene i 1662/63 ble rundt 30 kvinner, inkluderte noen mindreårige jenter, tiltalt for å ha drevet med ondskapsfull magi ofte rettet direkte mot hans person, familie og maktgrunnlag. Over 15 av disse ble funnet skyldig og dømt til ild og bål. Denne korte gjennomgangen viser at store deler av heksetida i Finnmark må ses i lys av den regionale øvrighetas initiativ og tankegodts. For å forstå hvorfor dette kunne skje er det altså nødvendig å se på maktgrunnlaget og den individuelle faktor som mulig drivkraft bak prosessutviklingen.

Forordning mot trolldom

De brutale hekseprosessene som Finnmark skulle bli så kjent for, dukket for alvor opp etterjulsvinteren 1621. Den skotskættede John (Hans) Cunningham (ca. 1575–1651) hadde relativt nylig tiltrådt stillingen som lensherre over Vardøhus len. Utnevnelsen kom gjennom et forleningsbrev fra mars 1619. Han skulle bli sittende helt til sommeren 1651, altså i 32 år. Ingen har hatt posisjonen over så lang tid i

Finnmark, uansett om innehaveres embete het «lensherre», «amtmann» eller, som i dag, «fylkesmann». Sammen med lagmann og sorenskriver sørget Cunningham for at den dansk-norske hovedloven mot trolldomskriminalitet ble gjort kjent ved alle de små fiskeværerne i Finnmark under lagtingets sesjoner i 1620. I forordningen fra oktober 1617 gikk det fram at rette trollfolk var slike som hadde bundet seg til djevelen og var i selskap med ham. Alle øvrighetspersoner fikk gjennom kongens forordning et klart pålegg om å lete opp trollfolk og bringe dem inn for rettsapparatet. Dersom det kunne



bevises at disse hadde inngått kontrakt med Satan og gjort bruk av djevelske kunststykker, da skulle de straffes uten all nåde, som vanligvis betydde dødsstraff ved bålhenrettelse.

Umiddelbart etter Cunningham kom til Vardø, gikk han i gang med å etablere en lensøvrighet med klare bånd til hans egen slekt og nære vennekrets. Under hans virke i regionen var det særlig tette bånd mellom hans selv som lensherren, fogdene og sorenskriverne. Ved hjelp av den makt og innflytelse som nettverksbåndene førte med seg, gikk flere av disse mennene inn i virke som embetskjøpmenn og kom dermed til å utgjøre en nokså sammensveiset økonomisk og politisk lokal elite. De samme mennene utøvde dessuten stor makt over det formelle rettsapparatet. Det var en lokal maktstruktur bygd på sterke og tette lojalitetsforbindelser. Langt på vei er det Cunninghams sorenskrivere og fogder som kjører trolldomsprosessene i hans periode som lensinnehaver.

Den skotske bakgrunnen

John Cunningham var født rundt 1575 på godset West Barns ved kystbyen Crail i fylket Fife, som ligger helt nord ved munningen av fjorden Firth of Forth. Han ser ut til å ha vært en uekte

John Cunninghams våpenskjold. Relieff av tre gitt til Hasvik kirke i 1626. Oppbevares i dag i kirkesamlinga ved Tromsø Museum.



sønn av John Cunningham senior og hvor moras navn er ukjent. Faren ga han formell status som ektefødt sønn i 1596.

John hadde to halvsøstere og en halvbror, Alexander, som overtok godset i Barns. Skottens virksomhet fra slutten av 1500-tallet og fram til 1603 da han kom i dansk-norsk marinetjeneste, ligger fortsatt i historiens mørke. Men det er trolig at han som ung mann gjorde erfaringer til sjøs i nordlige farvann. Muligens kan han ha seilt til Newfoundland slik enkelte skotter gjorde på den tida. Det er iallfall på det rene, at han ble hentet til dansk tjeneste for sitt kjennskap til arktiske farvann. Den skotske kongen James VI (1566–1625) anbefalte Cunningham overfor sin svoger Christian IV (1577–1648). Det var nærmest tradisjon at de danske kongene rekrutterte admiraler og kapteiner fra Skottland – erfaringene med skotsk sjømannskunst var gode. Fra 1603 finner vi Cunningham som sjøkaptein

innen marinen. De neste 15 årene kom han til å spille en betydningsfull rolle som utøver av den dansk-norske kongens aktive utenrikspolitikk som særlig manifesterte seg gjennom operasjonene til en av Europas sterkeste orlogsflåter.

Cunningham kjøpte hus og slo seg ned i Helsingør. Her giftet han seg for første gang med Christin Wedderburn, også hun fra Skottland. Hun er imidlertid ikke mor til et guttebarn og et pikebarn som førte slekten videre til kjente familier i Norge, eksempelvis Ørbech, Paus, Heiberg, Stoltenberg og Nagell for å nevne noen. Johns søskenbarn Thomas Cunningham holdt til i Helsingør, og de to opererte ofte sammen, etter hvert også i Finnmark. Christin døde trolig i 1624, og John inngikk nytt ekteskap, denne gangen med den danske adelskvinnen Ellen Clausdatter Hundermark. Bryllupet sto på Bodøgaard like utenfor dagens Bodø den 4. september 1625. På denne måten fikk John en fot innenfor den danske adel og arvet godset Gerdrup på Sjælland. Etter en lang og trofast tjeneste for kongen døde John Cunningham på gården Gerdrup i slutten av 1651, bare noen måneder etter han hadde forlatt Vardø. Like før han forlot sitt len i nord gikk det rykte om at kongen hadde en «barnelensmann» i Finnmark.

Cunningham-familiens våpenskjold i kirka i den skotske fiskelandsbyen Crail hvor John Cunningham vokste opp. Initialene A C står for Alexander Cunningham, halvbror av John.



Ekspedisjoner til nordområdene

Utnevnt til øverste leder over en flåte av tre skip dro Cunningham i mai 1605 på tokt til Grønland. Christian Kvart hadde utrustet ekspedisjonen for å reetablere relasjoner med den store øya langt mot nordvest. Ekspedisjonen var tilbake i København august 1605 med verdifulle kartografiske data og mineraler. Noen av de innfødte inuitene ble kidnappet og tatt med som «befolkningsprøver» til Danmark. De kunne vises fram i København som eksotiske skapninger fra nordområdene, noe som ikke var uvanlig på denne tida. Fra enkelte beretninger går det fram at da noen av disse «befolkningsprøvene» slo seg vrang på overfarten tilbake til København, gikk Cunningham til det skritt å drepe den ene for å sette skrek og advarsel i de andre. «De skrek og oppførte seg som troll», heter det i beretningene fra ekspedisjonen. Ekspedisjonen var vellykket og har i ettertid blitt omtalt som gjenoppgangelsen av Grønland.

Håpet om å finne sølv malm gjorde at en større ekspedisjon ble utrustet året etter. Under Grønlandsferden i 1606 var Cunningham skipskaptein på «Lion» – et av de fem skipene som var med på toktet. Også i 1606 hadde ekspedisjonen som formål å kartlegge kysten av Grønland og undersøke muligheten for handelsvirksomhet.

I egenskap av dansk orlogskaptein deltok Cunningham i en rekke ekspedisjon-

er til nordlige strøk. For å sette makt bak Christian IVs ekspansive nordområdepolitikk rettet mot sjørøvere, fribyttere og andre som seilte ulovlig i kongens farvann, dro Cunningham på flere inspeksjonsreiser langs kysten av Norge, til Svalbard i 1615, til Nord-Norge, Færøyene og Island i 1616. Under Kalmarkrigen mellom Danmark-Norge og Sverige 1611–1613 spilte han en betydningsfull rolle under orlogstokt mot svenskene i Østersjøen.

Jon Olafsson, en islandsk sjømann som seilte sammen med Cunningham nordover i 1616, har i sine seinere memoarer beskrevet skotten som en merkelig fyr, særlig når han var beruset. Den samme Olafsson påstår at kongen sendte Cunningham til Finnmark for å ta seg av hekseplagen fra samene i de usikre grenseområdene, men her har nok den gamle islendingen forvekslet Cunningham med Gagge. Sistnevnte fikk klar beskjed fra kongen i 1609 om å bekjempe samiske trolldomskunst.

Lensherre ved sivilisasjonens utpost

For sin fremragende innsats innen dattidas kystvakttjeneste, fikk Cunningham i 1619 Vardøhus og Finnmark i forlening. Finnmark var den nordligste grensepost i dobbeltmonarkiet med usikre grenser både mot Russland og Sverige. Innsatsen til Cunningham blir desto mer bemerkelsesverdig da hans periode som lensinnehaver falt sammen med ei tid preget av alvorlige krise-

konjunkturer med rapporter om direkte hungersnød blant finnmarkingene. Balansegangen mellom hensynet til bergensborgernes handelsprivilegier, deres forpliktelser som utredere og en befolkning som ikke fikk livsnødvendige forsyninger, var vanskelig. Cunninghams paternalisme og oppriktige omsorg for sine undersåtter brakte han i et motsetningsforhold til handelsborgerne. Kjøpmennenes klager til kongen førte imidlertid ikke fram. Fra gamle dokumenter går det fram at Cunningham under de verste kriseperiodene på 1630-åra personlig hjalp den mest utsatte delen av fiskeribefolkningen med livsnødvendige kornvarer.

Integrasjonen av den samiske befolkningen i den dansk-norske staten som for alvor tok til i denne perioden, betydde store utfordringer for myndighetsutøvelse i Finnmark. Kampen om privilegier til de rike lakselvne i Tana og Alta var en del av dette bildet. Cunningham forvaltet selv disse rettighetene og kom således i konflikt med samenes sedvanerett da han fra 1629 begynte å forpakte bort sine rettigheter til danske, hollandske og norske handelskompanier. Rettsforfølgelse med anvendelse av strenge straffer, inkludert bålstraff for trolldom, ble tatt i bruk mot opprørske samer utover 1630-tallet.

Ikke minst var Cunningham tillagt oppgaven med å passe på at briter, hollendere og skuter fra andre europeiske sjøfartsnasjoner ikke seilte gjennom kongens farvann uten gyldig



pass. Både handelen med Nordøst-Russland og hvalfangsten i nord var inntektsbringende og hadde på første halvdel av 1600-tallet fått et betydelig omfang. I tillegg skulle Cunningham sørge for at svensker etterlevde freds-betingelsene fra Kalmarkrigen. Det betydde at de ikke skulle bevege seg inn på norsk område for å handle eller kreve skatt av nordmenn og kystsamer. I lensbrevet fra 1619 ble det nettopp lagt vekt på disse betente forholdene. Den usikre utenrikspolitiske situasjonen i nord på første halvdel av 1600-tallet krevde en handlekraftig og bestemt mann på Vardøhus. Cunningham hadde den erfaring og bakgrunn som skulle til for å møte utfordringene.

Blant trollkvinner og farlige samer

Fra de godt bevarte rettskildene går det fram at John Cunningham var aktivt til stede ved enkelte hekseprosesser. I visse sammenhenger innrømmet noen mistenkte trollkvinner at de var ute etter å ramme lensinnehaveren. Maren, kona til Jon Dass i Vardø, fortalte under et rettsavhør i 1638 at hun og ei annen kvinne med navn Lisbet, hadde kastet «stiche oc snøre udj vejen» for lensherren slik at han falt og brakk benet. De ville hevne seg fordi han hadde

Kirka i Crail har en historie som går helt tilbake til 1100-tallet. Cunningham-familien var sentrale aktører i kystbyen og kirkelivet på 1500- og 1600-tallet.



Foto: Kieran McConaghy.

snakket hardt til Lisbet for noen år siden. Både Lisbet og Maren ble straffet med ild og bål for sine grove bedrifter. Men utover denne episoden klarte Cunningham seg godt i kampen mot den indre og hemmelige fienden ytterst i det dansk-norske dobbeltmonarkiet. Til kong Christian den fjerdes store tilfredsstillelse kastet han hvert år flere trollkvinner på ilden, forteller den tidligere omtalte islendingen Olafsson. Vi skal nok ta islendingens fantasifulle memoarer med en klype salt, men det er uansett interessant at det eksisterte slike forestillinger om Cunningham på 1600-tallet.

I de 32 årene John Cunningham satt i embetet som lensherre kan vi dokumentere at 52 mennesker kom for retten anklaget for trolldomsforbrytelser. Ni av disse var samer. Når det gjelder de sistnevnte, ser det ut til at lensøvrigheta spesielt har tatt seg av opprørske samer rundt Porsangerfjorden på andre halvdel av 1630-tallet. Trolldomsbeskyldninger er bare en av flere konfliktdimensjoner i konfrontasjonen mellom Porsangersamer og representanter for de dansk-norske myndighetene på denne tida. Konfrontasjonen på 1630-tallet mellom dansk-norske myndigheter og kommersielle handelsinteresser på den ene siden og samisk næringsgrunnlag på den annen side er blant de alvorligste på denne tida. Vi kan se spor av slike konflikter over store deler av Vest-Finnmark. En rekke samer fikk bot og dødsdom for å ha krenket lakseskipperne og brukt gandtrolldom mot norske fiskere og myndighetspersoner. Vi



finner flere trolldomssaker ført mot samer både i 1634 og 1638.

Imidlertid var det norske kystkvinner i utværene som primært måtte lide under Cunninghams tid i Finnmark. Oppfatningen gikk ut på at de hadde sluttet seg sammen med Satan i hemmelige kvinnegrupper og representerte en trussel mot både det mannlige patriarkat og myndighetene som i siste instans hadde sin legitimitet fra Gud. Kirsten fra Kiberg kunne i et forhør fra april 1634 fortelle om et hemmelig kvinnerike som var organisert i militærlignende roder. Den flygende heksesekten besto av 96 hekser fordelt på seks roder, med 16 kvinner i hver av dem, sa hun under forhøret. På pinebenken ble det gjerne brakt klarhet i hvilke kvinner som hadde sluttet seg sammen i komplottet mot øvrigheta.

Fra rettsaktene ser vi at Cunningham involverte seg direkte i forhøret av mistenkte trollfolk. Han har også deltatt i utenomrettslige avhør. Lensherrens befatning med rettslig forfølgelse av mennesker i fiskeværene er trolig større enn arkivdokumentene gir inntrykk av. Mot slutten av sitt virke sørget John Cunningham for å få oppført det beryktede *trollkvinnefengselshullet* inne

Prekestol skjenket til gamle Vardø kirke i 1625 like etter at Cunningham hadde giftet seg med Ellen Clausdatter Hundermark. Prekestolen er utstilt ved Vitenskapsmuseet i Trondheim. Prekestolene bærer ekteparets navn og har inskripsjonen «Mit Haab til Gud Allene».

på Vardøhus festning. Det virker nesten som han så hva som ville komme. Det er allikevel grunn til å understreke at ingenting tyder på at skotten var involvert i forhold som hadde med trolldom å gjøre før han kom til Vardøhus.

De to som fulgte etter Cunningham i embetet, dansken Jørgen Friis på 1650-tallet og nordmannen Christoffer Orning på 1660-tallet, har i enda sterkere grad deltatt aktivt i prosessforløpet. Orning gjorde stort sett ikke annet i Finnmark enn å få brent kvinner for deres påståtte trolldomsverk. Cunninghams svigersønn Hans Jenssen Ørbech (1616–1686) var som fogd og sorenskriver direkte involvert i mange trolldomssaker utover

1650-åra. «Når man ser på alt hekseri, ondskap og djevelske kunststykker som har ytret seg i Finnmark gjennom 1600-tallet, er det ikke til å undres over at kong Christian den fjerde ville utrydde et slikt selskap,» skrev amtmannen i Finnmark, Hans H. Lilienskiold, i 1695 da hadde studert de mange rettsaktene i amtsarkivet.

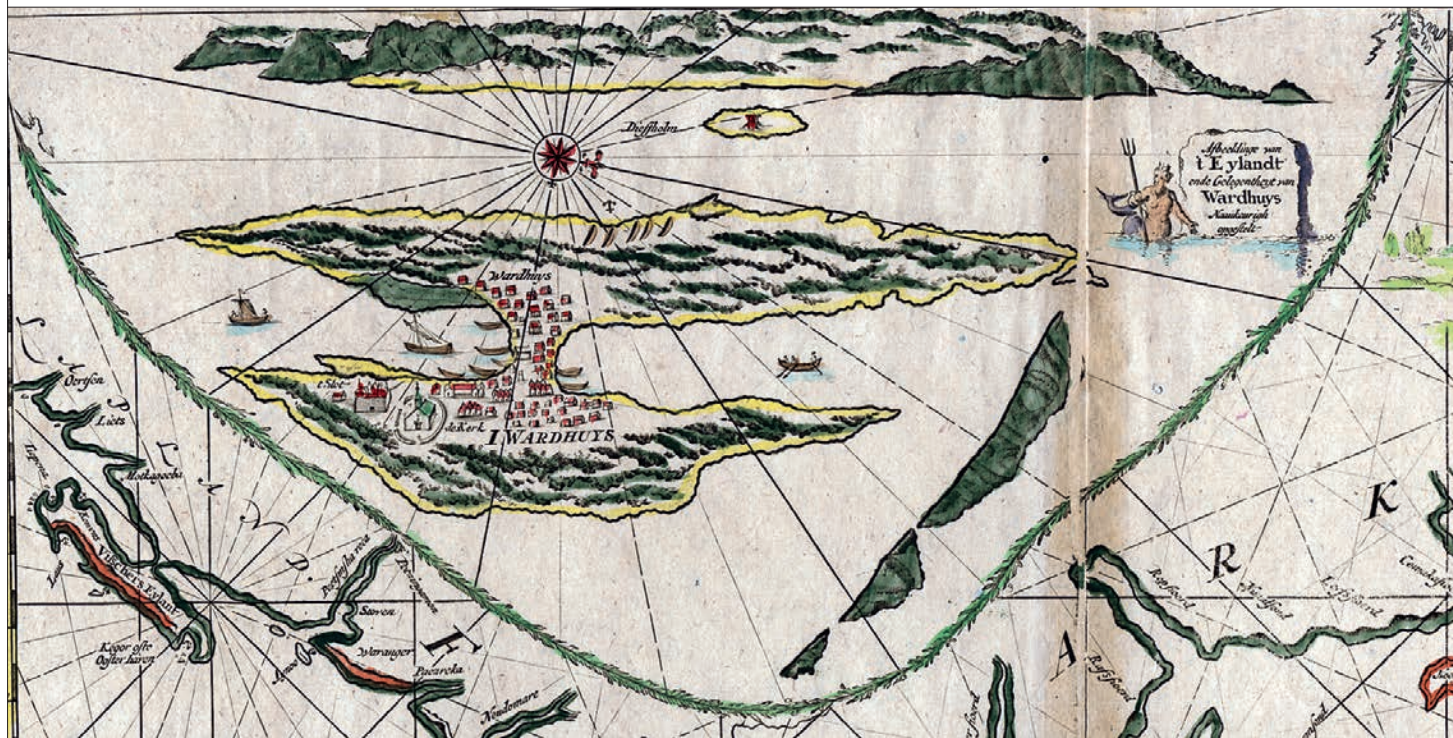
Den skotske forbindelsen

John Cunningham var bare en av de mange skottene som kom til Danmark-Norge på 1500- og 1600-tallet og gjorde

en betydningsfull innsats som embetsmenn, handelsfolk og ikke minst som sentrale aktører innen marinen. Det var marinen som virkelig holdt det store og langstrakte oldenborgske fyrstedømme sammen i konfrontasjonen mot russere, svensker og vesteuropeiske sjøfartsstater.

Det er fortsatt et åpent spørsmål om Cunningham brakte med seg trolldomstroen som mental bagasje fra sin

Hollandsk tegning av Vardø helt mot slutten av 1500-tallet. Vardøhus slott, hvor John Cunningham bodde, er tegnet inn like ved kirka nederst til venstre.



oppvekst i Skottland i tillegg til sin sjømannskunst. Det er flere ulikheter enn likhetstrekk mellom hekseforfølgelsen i Fife-området, hvor Cunningham vokste opp, på slutten av 1500-tallet og i Finnmark i løpet av 1600-tallet. Skottland er i europeisk sammenheng et land med mange trolldomssaker. Verst var det i Fife, altså området hvor Cunningham stammer fra. Området var preget av en nokså intens hekseforfølgelse både i 1591 til 1597, og Cunningham kan ha kommet i kontakt med prosessene mens han opphold seg i kystlandsbyen Crail. Men den typen av diabolske motiver vi finner i hekse-sakene fra Fife og Finnmark er ganske forskjellige. Da er det nok mer fruktbart å lete etter spor i tankegodset til danske teologer, den trolldomsinteresserte kongen og lovgivningen fra 1617. I møte med omstridte grenseforhold, vill natur og usikre autoritetsforhold i Finnmark kan den regionale øvrigheta nordpå fått aktivisert sine hekseforestillinger.

Så bør vi legge til at Europas mest trolldomsinteresserte konger, Christian IV og skottens egen konge, James VI, uvekslet synspunkter om trolldom. Sistnevnte skrev sågar ei hel bok om demonfaren. I følge James VI, som senere også ble konge av England, var trolldomskraften ekstra sterk og utbredt langt mot nord i Europa. Oppfatningen om nordområdene som nedgangen til helvete og derav stor hekseaktivitet var vanlig på denne tida. Skottenes konge hadde imidlertid hatt nærkontakt med nordsjøheksenes voldsomme værmagi da hans bryllup med den danske prinsessa Anne måtte holdes i gamle

Oslo by og ikke i Edinburgh som planlagt. Kongebryllupet seinhøsten 1589 er fortsatt det siste skikkelige kongebryllupet på norsk jord. Bryllupet måtte improviseres på bakgrunn av en atmosfære av trolldom og mystikk. Men det er en annen historie.

Litteratur:

Cappelen, Hans A.K.T. «Det norske Cunningham-våpnet – en heraldisk Identifisering, *Heraldisk Tidsskrift* Nr. 26, oktober 1972: 249–261.

Goodare, Julian (ed.) *The Scottish witch-hunt in Context*, Manchester & New York 2002.

Lilienskiold, Hans H. *Trolldom og ugudelighet i 1600-tallets Finnmark*, redigert av Rune Blix Hagen, Ravnetrykk, Tromsø 1998.

Hagen, Rune Blix, «At the edge of civilisation: John Cunningham, Lensmann of Finnmark, 1619–51.» Trykt i *Military governors and imperial frontiers c. 1600–1800*, redigert av A. Mackillop and Steve Murdoch, Leiden: Brill, 2003: 29–51.

Macdonald, Stuart. *The Witches of Fife. Witch-hunting in a Scottish Shire, 1560–1710*, East Lothian 2002.

Ólafsson, Jón *Oplevelser, som bøsseskytte under Christian IV*, Trans. S. Bløndal, eds. J. Clausen and P.Fr.Rist, København 1905.

Forfatteren:



Rune Blix Hagen er førsteamanuensis i tidlig moderne historie ved Institutt for historie og religionsvitenskap, Universitetet i

Tromsø. Hagen har særlig arbeidet med mentalitetshistorie, trolldomsforfølgelsen i Nord-Norge og med forestillinger om nordområdene på 1500- og 1600-tallet.
E-post: rune.hagen@uit.no
Web-sted: <http://ansatte.uit.no/rha003/hagen.htm>